Σύντομες παρατηρήσεις για τον έρωτα στη νεωτερικότητα

Γεράσιμος Βώκος
Καθηγητής Ιστορίας της Φιλοσοφίας
Τμήμα Πολιτικών Επιστημών
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Όταν κάποιος γράφει για ένα θέμα θεωρείται, συνήθως, ειδικός σε αυτό. Όταν όμως το θέμα είναι ο έρωτας στη νεωτερικότητα, το πρώτο πράγμα που πρέπει να ομολογήσω, ευθύς εξαρχής, είναι ότι δεν είμαι ειδικός στον έρωτα, ούτε στη νεωτερικότητα ούτε σε οποιαδήποτε άλλη εποχή. Πρέπει να προσθέσω: ευτυχώς. Και να το ήθελα, εξάλλου, και να το επιθυμούσα με όλη μου την ψυχή, δεν θα το μπορούσα. Η αδυναμία αυτή οφείλεται, προφανώς, στη φύση του αντικειμένου που θα εξετάσουμε, η οποία απαγορεύει τις ειδικεύσεις: ο έρωτας δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο των ειδικών, δεν υπάρχουν ειδικοί στον έρωτα, γιατί ο έρωτας ανήκει σε εκείνες τις σκοτεινές ή τις φωτεινές πραγματικότητες που μας αφορούν όλους. Η γλώσσα είναι εδώ, για να το βεβαιώσει. «Πεθαίνω από έρωτα», λέει ο ένας, ενώ ο άλλος έχει ήδη από έρωτα πεθάνει και ο τρίτος, ερωτευμένος, είναι απολύτως βέβαιος ότι το νόημα της ζωής είναι ο έρωτας. Έτσι με τρόπο άμεσο, χωρίς περιστροφές και περιττές κουβέντες, ο καθημερινός άνθρωπος, όλοι εμείς, συναρτά τον έρωτα με τη ζωή και το θάνατο. Αλλά και κάτι περισσότερο. Αν, πράγματι, ο έρωτας δεν είναι μόνο η ζωή αλλά και αυτό που της δίνει νόημα, καταλαβαίνουμε όλοι πολύ καλά ότι ο έρωτας βρίσκεται στο κέντρο της ύπαρξης των παράξενων ζώων που είμαστε εμείς οι άνθρωποι. Αυτό το κέντρο, που αγνοούμε, αγωνιζόμαστε να γνωρίσουμε από τότε που υπάρχουμε και για να το πετύχουμε φτιάξαμε θρησκείες, μυθολογίες, φιλοσοφίες, επιστήμες, λογοτεχνίες και τέχνες.

Τόσα λόγια, κοινότοπα ή πρωτότυπα, καθημερινά ή ασυνήθιστα, απλοϊκά ή σοφά και όλα αυτά για τη χάρη του. Όχι γιατί το θέλει αυτός, αλλά επειδή, για κάποιον ανεξιχνίαστο λόγο, το απαιτούμε εμείς. Δεν μας αρκεί να ζήσουμε υπό το κράτος του, θέλουμε ακόμη να τον καταλάβουμε, δηλαδή να τον κατανοήσουμε και να τον κατακτήσουμε, να τον υποτάξουμε με άλλα λόγια, αυτόν, στον οποίο μόλις τώρα ορκιστήκαμε πλήρη υποτέλεια. Άβολη κατάσταση, βασανιστική, στην οποία νιώθουμε άοπλοι, αδύναμοι και μόνοι. Στην προοπτική αυτή, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο έρωτας περιπαίζει –και ίσως είναι ο μόνος που μπορεί να το κάνει αποτελεσματικά– την εποχή στην οποία ζούμε, εποχή που επαίρεται για την αφθονία των μέσων που διαθέτει, την υψηλή εξειδίκευση της γνώσης που παράγει, το πλήθος των ειδικών που είναι πανέτοιμοι να απαντήσουν στις ερωτήσεις και τις αγωνίες μας. Σωστά. Αλλά ειδικοί στον έρωτα δεν υπάρχουν και το γεγονός αυτό αντιστέκεται με πείσμα στην παντογνωσία που κυριαρχεί γύρω μας. Ο έρωτας, όπως και η ελευθερία, όπως η χαρά και η λύπη, όπως η αγωνία, είναι από τις μικρές εκείνες λέξεις, ερμητικά κλεισμένες στον εαυτό τους, που ο καθένας χρησιμοποιεί για λογαριασμό του, για τις οποίες κανείς δεν αποδέχεται χωρίς σκληρή αντίσταση την ερμηνεία του άλλου. Γιατί οι μικρές αυτές λέξεις μάς υποστηρίζουν όταν επιχειρούμε να κρατηθούμε ζωντανοί και με πολύ μεγάλη δυσκολία θα αφήσουμε κάποιον άλλο να τις ορίσει στη θέση μας.

Ένας από τους ανθρώπους που σκέφτηκε με σύνεση και τόλμη τον έρωτα και έγραψε πράγματα που μας αναστάτωσαν, αλλά και μας βοήθησαν να σταθούμε με κάποια ψυχραιμία μπροστά στο φαινόμενο, είναι χωρίς αμφιβολία ο Φρόιντ. Σε ένα από τα κείμενα της ωριμότητας με τίτλο *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, ο Φρόιντ ξεκινά την περιγραφή του με την παρατήρηση ότι η γλώσσα, παρά τα καπρίτσια της, παραμένει πιστή στην πραγματικότητα όταν με τη λέξη έρωτα –«Liebe» σε εισαγωγικά στο κείμενο[1]– αρνείται να διευκρινίσει αν ταυτοχρόνως γίνεται επίσης λόγος για την αγάπη. Αυτό που έχει σημασία, στην προκειμένη περίπτωση, δεν είναι τόσο η λέξη όσο τα αναγκαία εισαγωγικά που την περιβάλλουν, κάτι σαν δείκτης ότι εδώ χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή, ότι άλλα λέμε και άλλα εννοούμε και μάλιστα, πολλές φορές αυτά που λέμε τα λέμε για να κρύψουμε αυτά που εννοούμε. Η επικίνδυνη αυτή αμφισημία μπορεί να είναι και σωτήρια, γιατί μας ειδοποιεί ότι μόλις ανοίξουμε το στόμα μας και μιλήσουμε για έρωτα έχουμε κάνει το μισό βήμα που μας χωρίζει από τον ιστό που ο έρωτας έχει ήδη υφάνει για λογαριασμό μας. Ευτυχώς, όμως, υπάρχει και το άλλο μισό βήμα και όλα μοιάζουν ότι θα εξαρτηθούν από αυτό. Γιατί στα ελληνικά τουλάχιστον μπορούμε αμέσως να δια-

κρίνουμε τον έρωτα από την αγάπη, ούτως ώστε μοιάζει ότι ξέρουμε γιατί μιλάμε. Ο έρωτας από δω, η αγάπη από κει, ο κόσμος βρίσκεται στη θέση του και εμείς μπορούμε να προσανατολιστούμε με ασφάλεια. Ίσως όμως η διέξοδος που προσφέρει η ελληνική γλώσσα να είναι τελικά παγιδευτική. Διότι προφανώς τα παιδιά αγαπούν τους γονείς και οι γονείς αγαπούν τα παιδιά τους. Μήπως όμως η αγάπη αυτή, και από τα δύο μέρη, παίρνει πολύ συχνά – ίσως μάλιστα να μην μπορεί να γίνει διαφορετικά– τη μορφή που συνήθως ονομάζουμε έρωτα; Και τότε τι συμβαίνει; Ποια είναι η σωστή λέξη; Αυτή δηλαδή που πρέπει να χρησιμοποιήσουμε για να εξηγήσουμε, και σ' εμάς και στους άλλους, τι πραγματικά νιώθουμε; Δεν χρειάζεται να επιμείνει κανείς περισσότερο στο σημείο αυτό: το έργο του ιδρυτή της ψυχανάλυσης και των μαθητών του κυκλοφορεί σε πολλές εκδόσεις και ο καθένας μπορεί να το διαβάσει. Εξάλλου, τα θέματα αυτά είναι πια τόσο γνωστά που μπορούν να κατρακυλήσουν σε ανέκδοτα. Σαν εκείνο με τις τρεις πλούσιες αμερικάνες κυρίες που συγκρίνουν την αγάπη που τρέφουν γι' αυτές οι γιοι τους. Η πρώτη δηλώνει, υπερήφανη, ότι το παιδί της την αγαπά τόσο ώστε της αγόρασε ένα πανάκριβο αυτοκίνητο. Η δεύτερη, πανευτυχής, τους κοινοποιεί ότι η αγάπη του γιου της γι' αυτήν είναι τόση ώστε της αγόρασε ένα νησάκι στον Ειρηνικό για να κάνει ήρεμες διακοπές με τους φίλους της. Τι να πω για το δικό μου παιδί, τους λέει η τρίτη: σκεφτείτε ότι πληρώνει κάθε βδομάδα δύο χιλιάδες δολάρια στον ψυχαναλυτή του, μόνο και μόνο για να μιλάει για μένα.

1. Gustav Klimt, «Έρωτας», 1895. Λάδι σε μουσαμά, 60x44 εκ. Historisches Museum der Stadt Wien, Βιέννη.

Ο Φρόιντ είναι ο πιο κοντινός μας από τους τολμηρούς που καταπιάστηκαν μεθοδικά με τον έρωτα ως προβληματική πραγματικότητα. Αρκεί, όμως, να διατρέξει κανείς το έργο του για να διαπιστώσει τη συνεχή τριβή της σκέψης του με τη σκέψη του πρώτου ή σχεδόν του πρώτου, γιατί υπήρξε ο Σωκράτης, που κατάλαβε τον έρωτα ως κεντρικό και σκοτεινό πρόβλημα της ζωής. Εννοώ βεβαίως τον Πλάτωνα. Ελπίζω να μη φανεί παράταιρο ότι μιλώντας για τον έρωτα στη νεωτερικότητα θα αναφερθώ, με συντομία δυστυχώς, στον Πλάτωνα. Είμαι υποχρεωμένος να το κάνω γιατί κανείς, ύστερα από τον Πλάτωνα, δεν μπορεί να σκεφτεί εν απουσία του, ειδικά στο θέμα που μας απασχολεί εδώ. Από τη σκοπιά αυτή θα ήταν άδικο και κυρίως λάθος να έχουμε στο νου μας το φιλόσοφο ως άγαλμα. Είναι ακμαίος και συνιστά, σήμερα που μιλάμε, ζωντανή αναφορά για τη σκέψη, σχεδόν κάτι σαν μονάδα μέτρησης, αν όχι και αναμέτρησης. Όλοι, φίλοι και εχθροί, οπαδοί και αντίπαλοι, όλοι, χωρίς εξαίρεση, τρεφόμαστε από τη σκέψη του: τη συζητούμε, την προσαρμόζουμε ενίοτε στα δικά μας, ποτέ δεν μένουμε αδιάφοροι μπροστά της, είτε το γνωρίζουμε είτε όχι.

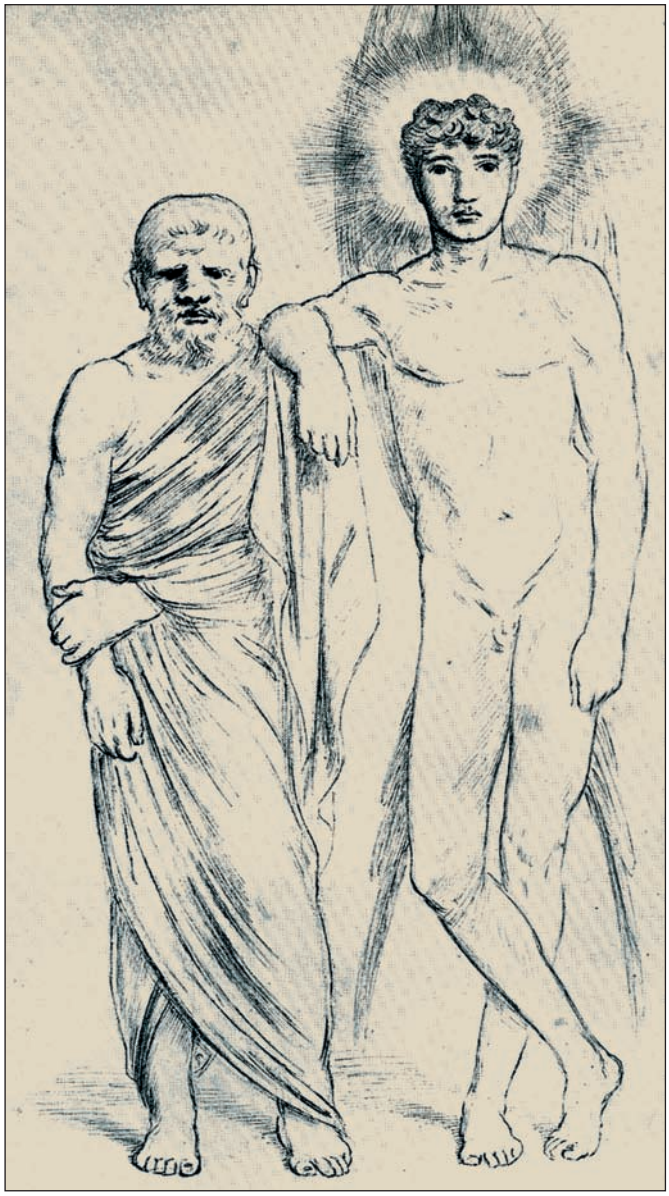

2. Simeon Solomon, «Σωκράτης και Αγαθόδημος». Victoria and Albert Museum, Λονδίνο.

Όταν διαβάσει κανείς καίριους Διαλόγους (το *Συμπόσιο*, ο *Φαίδων*, ο *Φαίδρος*), θα διαπιστώσει ότι μπορεί να ζήσει εκεί – και να σκεφτεί– διάφορες ιστορίες που μοιάζουν με περιπέτειες. Άλλες αναφέρονται στο θάνατο, άλλες στη γνώση, άλλες στον έρωτα, άλλες στην ψυχή και το σώμα, γιατί αυτά τα δύο είναι ζευγάρι. Υφαίνεται έτσι, αθόρυβα και δραστικά ο καμβάς, που το άλλο του όνομα είναι φιλοσοφία. Ο έρωτας, ο θάνατος, η ψυχή και το σώμα. Αυτά είναι τα θηρία και είναι δύσκολο να τα εξημερώσεις, γιατί είμαστε εμείς οι ίδιοι. Τα δύο, τα ανήμερα, ο έρωτας και το σώμα. Με τούτα δω αναμετρήθηκε ο Πλάτων και αυτό που είπε έφερε τα πάνω κάτω στη σκέψη μας και τη ζωή μας. Η παιδεία, η πολιτική, η ηθική, η επιστήμη, η θρησκεία, η μυθολογία, η γλώσσα, όλα αυτά πρέπει τώρα πια να τα δούμε από τη σκοπιά του έρωτα και του σώματος, δηλαδή στην προοπτική των ζωντανών που είμαστε.

Είμαι αναγκασμένος να προχωρήσω γρήγορα, βιαστικά, πράγμα που σημαίνει εδώ να συνοψίσω. Συχνά, όταν αναφερόμαστε στον Πλάτωνα, φανταζόμαστε ένα φιλόσοφο που ενδιαφέρεται μόνο για τον αιθέριο κόσμο των ιδεών, μακριά και πέρα από τον κόσμο της ύλης. Δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι η αντίληψη αυτή ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα της πλατωνικής φιλοσοφίας. Ένα παράδειγμα. Ο Πλάτων δεν χάνει ποτέ την ευκαιρία να τονίσει την ασχήμια του Σωκράτη. Ο Σωκράτης είναι άσχημος και αυτό το ξέρουν όλοι. Το ερώτημα, όμως, βρίσκεται αλλού: ο άσχημος Σωκράτης είναι σαγηνευτικός και ένα από τα θύματα της σωκρατικής σαγήνης είναι ο πανέμορφος και λαμπρός Αλκιβιάδης. Τι σημαίνει αυτό; Πώς μπορεί η ασχήμια να είναι όμορφη; Πώς μπορεί, αντίθετα, η ομορφιά να μην ασκεί σαγήνη; Από τόσο απλές ερωτήσεις, που θέτει καθημερινά η πραγματικότητα, ξεκινά ο Πλάτων. Αν η ασχήμια του Σωκράτη σαγηνεύει, αυτό σημαίνει ότι η σαγήνη του Σωκράτη οφείλεται σε κάτι άλλο, το οποίο, όμως, δηλώνεται κατά κάποιο τρόπο από την ασχήμια. Με άλλα λόγια, το άσχημο σώμα του Σωκράτη, όπως και κάθε σώμα, είναι το σήμα άλλου πράγματος και σε αυτό το άλλο πράγμα, που βρίσκεται πέρα από τη φυσική υπόσταση του σώματος, κατακτούν το νόημά τους και το σώμα και η σαγήνη που ασκεί. Κάπως και κάπου εδώ γεννιέται η μεταφυσική: η ασχήμια του Σωκράτη είναι η υλική και απτή απόδειξη της ύπαρξης της ιδέας, της πραγματικότητάς της. Μόνο που οι ιδέες δεν είναι υπόθεση του σώματος. Είναι υπόθεση της ψυχής. Το σώμα έχει μόνο ανάγκες. Επιθυμίες έχει η ψυχή. Και το τρομακτικό είναι ότι η ψυχή μπορεί να επιθυμήσει το σώμα: να το ερωτευθεί. Ή να επιθυμήσει και να ερωτευθεί τις ιδέες. Ο Πλάτων, παρά τις αντίθετες αντιλήψεις, δεν καταδικάζει ποτέ το σώμα, γιατί το σώμα δεν ευθύνεται για τίποτα. Όλα εξαρτώνται από την ψυχή και από την εξουσία που αυτή ασκεί ή δεν ασκεί στο σώμα με το οποίο βρίσκεται δεμένη. Το σώμα είναι όργανο και ως όργανο δεν μπορεί το ίδιο να δημιουργήσει ούτε αρετή ούτε κακία. Το σπαθί, από μόνο του, ούτε μας προστατεύει ούτε μας απειλεί, ούτε χτίζει ούτε καταστρέφει: όλα εξαρτώνται από αυτόν που το κρατάει. Ο ίδιος άνεμος οδηγεί τον καλό κυβερνήτη στο λιμάνι και τον κακό στο ναυάγιο. Η ηθική δεν θεμελιώνεται στο σώμα αλλά στον τρόπο με τον οποίο το καθοδηγούμε. Και η καθοδήγηση του σώματος είναι υπόθεση της ψυχής.

Η ψυχή και το σώμα, το ευλογημένο ή, αν το επιθυμείτε, το καταραμένο ζεύγος, από τον Πλάτωνα και εξής θα κάνει το δρόμο του στην ιστορία της σκέψης μας και της ζωής μας. Γιατί ο άνθρωπος δεν είναι απλό πράγμα: είναι διπλό, ψυχή και σώμα και μάλιστα πολύπλοκα διπλό, γιατί ήδη η ψυχή είναι ολόκληρο άρμα με τον οδηγό του και τα δύο άλογά του, όπως το διδάσκει ο Φαίδρος. Τα απλά πράγματα απολαμβάνουν στην αιωνιότητα την απλότητά τους. Η πέτρα, απλή, θα μείνει αιωνίως πέτρα. Ο θεός, απλός, θα μείνει αιωνίως θεός. Ο άνθρωπος, που δεν είναι απλός, βρίσκεται σε κίνδυνο. Γιατί

3. Adolphe-William Bouguereau, «Η αρπαγή της Ψυχής», 1895. Λάδι σε μουσαμά, 209x120 εκ. Ιδιωτική Συλλογή.

αν χάρη στο νου του έχει κάποια συγγένεια με τις ιδέες, ο νους αυτός είναι ένοικος ενός σώματος που κατοικεί στη γη. Η μόνη οδός που προσφέρεται στους ανθρώπους για να ζήσουν τη συγγένειά τους με τις ιδέες είναι ο έρωτας. Μόνο χάρη σ' αυτόν υψωνόμαστε από το πλήθος των σωμάτων και τον καταιγισμό των αισθήσεων που προκαλούν στην ενότητα της ιδέας. Πώς συμβαίνει κάτι τέτοιο; Μόνο ο έρωτας το ξέρει. Αυτό είναι το μυστικό του, γιατί δεν εξαρτάται από μένα αν θα ερωτευθώ ή όχι. Ο έρωτας ούτε διδάσκεται ούτε μπορεί να γίνει αντικείμενο επιστήμης: ζούμε και γνωρίζουμε τα αποτελέσματά του, αλλά αγνοούμε την καταγωγή του. Πώς θα μπορούσαμε να βρούμε τους λόγους αυτού του μυστηρίου που δεν εξαρτάται από το λόγο;

Στις αρχές του 17ου αιώνα ο κόσμος αλλάζει ριζικά. Με μια λέξη: από πεπερασμένος γίνεται άπειρος. Αλλά ο άπειρος κόσμος τρομάζει τους ανθρώπους. Όπως το λέγει ο Πασκάλ σε μια λιτή διατύπωση, «η αιώνια σιωπή αυτών των άπειρων χώρων με τρομάζει».[2] Έχει σημασία να μην παραμελήσουμε, στην πρόταση αυτή που μοιάζει με κραυγή, το πρώτο πρόσωπο. Από δω και στο εξής το πρώτο πρόσωπο, το εγώ, θα γίνει καθοριστικό. Από τον κόσμο των αρχαίων στο σύμπαν των νεότερων, που παρουσιάζεται σαν πελώρια μηχανή με τα γρανάζια και τα ελατήριά της, η ραγδαία ανάπτυξη των επιστημών φαίνεται να αφήνει πίσω της ένα τραγικό συναίσθημα κενού. Ο κόσμος-μηχανή, τα σώματα-μηχανές αφήνουν τους ανθρώπους μόνους και απελπισμένους, καθώς η γνώση εξηγεί λειτουργίες αλλά δεν παράγει νόημα. Μπορώ να ανοίξω ένα ρολόι και να μελετήσω το μηχανισμό του, μπορώ ακόμη να το κατασκευάσω. Μπορώ βεβαίως να το χρησιμοποιήσω για να μετρήσω το χρόνο, αλλά με τον ίδιο το χρόνο τι γίνεται; Πού με οδηγεί και πώς πρέπει να ζήσω τη ζωή μου για να τη ζήσω καλά;

Ο πρώτος που ανέλαβε να βάλει σε τάξη αυτήν την αταξία είναι ο Καρτέσιος. Η λύση του, σε πολύ γενικές γραμμές, είναι γνωστή: δύο πραγματικότητες που αλληλοαποκλείονται, η έκταση και η σκέψη ή το πνεύμα. Είμαι πνεύμα εγώ

4. William Blake, «Η ένωση Ψυχής και Σώματος», από την εικονογράφηση του Blake για το ποίημα *The Grave* του Robert Blair (1808).

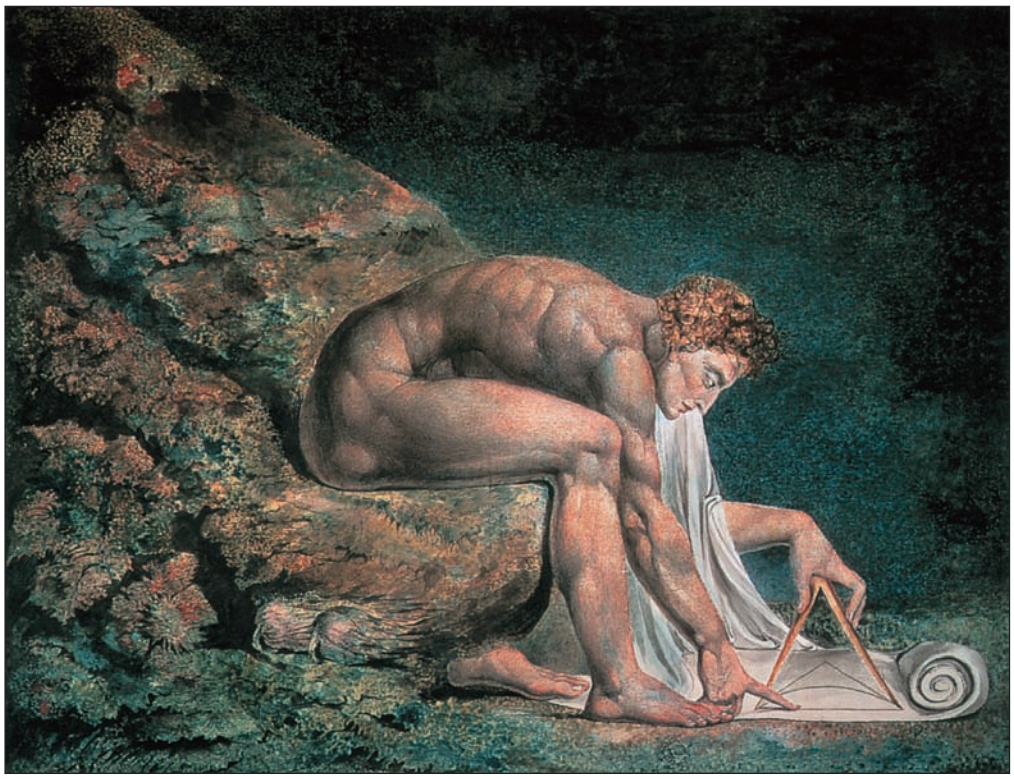

5. William Blake, «Ο Νεύτων», περ. 1795. Έγχρωμο χαρακτικό με ακουαρέλα και μελάνι, 44,6x62 εκ. Tate Gallery, Λονδίνο.

που σκέφτομαι και, συνεπώς, υπάρχω. Αυτή είναι η πρώτη βεβαιότητα από την οποία προκύπτουν όλες οι άλλες. Αλλά πρόκειται για βεβαιότητα, δηλαδή για κάτι που αφορά εμένα τον ίδιο. Το ακλόνητο θεμέλιο της βεβαιότητας γίνεται το στοχαζόμενο εγώ, αυτό που αργότερα θα ονομαστεί υποκείμενο. Βεβαίως μπορώ, ξεκινώντας από εμένα τον ίδιο, να φτάσω στο θεό και να αποδείξω την ύπαρξή του. «Αγγίζουμε το θεό, αλλά δεν τον αγκαλιάζουμε», θα γράψει ο Καρτέσιος σε μια φράση της οποίας επιχειρούμε ή θα έπρεπε να επιχειρούμε να ζυγίσουμε το βάρος. Η αγκαλιά μας μένει άδεια και τα χέρια μας μένουν μετέωρα. Και τι συμβαίνει μ' εμένα τον ίδιο, που μπορώ και πρέπει να θεωρήσω τον εαυτό μου σαν κάτοχο και κυρίαρχο της φύσης; Το θεμελιώδες φιλοσοφικό έργο του Καρτέσιου έχει τίτλο *Μεταφυσικοί Στοχασμοί*. Αλλά και ο υπότιτλος δεν στερείται ενδιαφέροντος, γιατί στους Στοχασμούς αυτούς «αποδεικνύονται η ύπαρξη του θεού και η πραγματική διάκριση ανάμεσα στην ψυχή και το σώμα του ανθρώπου». Ας βάλουμε στην άκρη τη μηχανή που είναι το σώμα μας. Ας την παραχωρήσουμε στους ειδικούς επιστήμονες, φυσιολόγους και γιατρούς, οι οποίοι θα μας εξηγήσουν τη λειτουργία της. Εμείς, ας ασχοληθούμε μ' εμάς τους ίδιους ως πνεύματα. Πιστός στο πρόγραμμά του, ο Καρτέσιος μελετά ο ίδιος το σώμα ως μηχανή, αρνείται, όμως, πεισματικά να ασχοληθεί με την ηθική. Γιατί η ηθική, με το καλό και το κακό, είναι ακριβώς η περιοχή εκείνη στην οποία το πνεύμα εμφανίζεται ενωμένο με το σώμα.

Στο σημείο αυτό τα πράγματα πεισμώνουν με τον δικό τους τρόπο. Διότι για να διακρίνεις το πνεύμα από το σώμα πρέπει πρώτα να αποδείξεις την ένωσή τους και ο τελευταίος από τους έξι Στοχασμούς, ο πιο πολύπλοκος, αντιμετωπίζει αυτό ακριβώς το πρόβλημα. Όχι με μεγάλη επιτυχία, είναι αλήθεια, και ο Καρτέσιος το γνωρίζει. Οι ενοχλητικές και επίμονες ερωτήσεις ήρθαν από εκεί που δεν θα το περίμενε κανείς, από μια νεαρή, έξυπνη και γοητευτική γυναίκα, την πριγκίπισσα Ελισάβετ. Έχουν ήδη γνωριστεί με το φιλόσοφο στη Χάγη και μεταξύ τους υπάρχει αμοιβαία συμπάθεια. Αυτό ήταν! Μη σου τύχει να είσαι ο Καρτέσιος και να συναντήσεις μια Ελισάβετ. Δεν θα σε αφήσει σε ησυχία και μπορείς να είσαι σίγουρος ότι θα εντοπίσει τη δυσκολία που δεν μπόρεσες να αντιμετωπίσεις. «Ωραία», γράφει η Ελισάβετ στο φιλόσοφο. «Τα πράγμα που λέτε για τη διάκριση της ψυχής από το σώμα είναι σαφή. Σκοτεινά μου φαίνονται αυτά που λέτε για την ένωση της ψυχής με το σώμα». Ο Καρτέσιος δεν μπορεί παρά να συμφωνήσει, προσπαθώντας να αποφύγει την ερώτηση. Αλλά κανείς δεν γλιτώνει ποτέ από την Ελισάβετ. «Πώς εξηγείται η δύναμη», ρωτάει η Ελισάβετ, «που έχει η ψυχή να κινεί το σώμα και το σώμα να ενεργεί στην ψυχή, προκαλώντας τα συναισθήματά της και τα πάθη της;».[3] Στην πραγματικότητα ο Καρτέσιος δεν θα απαντήσει στην Ελισάβετ, γιατί δεν μπορεί να εξηγήσει την ένωση του πνεύματος με το σώμα. Μπορεί μόνο να τη διαπιστώσει και είναι αναγκασμένος να δεχτεί τον ζωντανό άνθρωπο ως αντίφαση. Στο σημείο αυτό βρίσκεται, ίσως, το μεγαλείο της καρτεσιανής σκέψης, η οποία υποστηρίζει τη δύναμη του λόγου, που θέλει το δυϊσμό, και τη δύναμη της ζωής, που θέλει την ένωση.

Ωστόσο ο Καρτέσιος θα προσπαθήσει για μιαν ακόμη φορά, προς το τέλος της ζωής του, να εξηγήσει την ένωση του πνεύματος με το σώμα, στην *Πραγματεία για τα πάθη της ψυχής*, βιβλίο που θα αφιερώσει στην Ελισάβετ. Εκεί, θα προσπαθήσει να χαλιναγωγήσει τα πάθη σε μια πραγματεία, να τα υποτάξει δηλαδή στην ισχύ της αναλυτικής σκέψης, να τα χαλιναγωγήσει και από άγρια θηρία να τα μεταμορφώσει σε κατοικίδια. Συνεπώς ο έρωτας ή η αγάπη –ο Καρτέσιος χρησιμοποιεί τη λέξη amour–, στα *Πάθη της ψυχής*, εμφανίζεται αξιοπρεπής, ως εκτίμηση της αξίας των αντικειμένων που αγαπούμε, εκτίμηση που έλκει την καταγωγή της από το

πνεύμα μας. Έτσι, ο έρωτας «υπακούει στις κρίσεις που ωθούν την ψυχή να ενωθεί εκουσίως με τα πράγματα που η ίδια εκτιμά ως καλά και την απωθεί από εκείνα που η ίδια εκτιμά ως κακά».[4] Στην ευταξία της ωραίας και γαλήνιας ρυμοτομίας των παθών που προκρίνει ο Καρτέσιος βρίσκουν την εξήγησή τους και φαινόμενα του καθημερινού βίου. Δεν είναι λοιπόν παράξενο που ο φιλόσοφος απαντά στην ερώτηση ενός φίλου του, ο οποίος θέλει να μάθει ποιες είναι οι αιτίες που μας οδηγούν να αγαπήσουμε ένα πρόσωπο αντί για ένα άλλο πριν γνωρίσουμε την αξία του, με τον ακόλουθο τρόπο. Οι αιτίες είναι δύο: η πρώτη οφείλεται στο πνεύμα και η άλλη στο σώμα. Η πρώτη προϋποθέτει πολλά πράγματα που αφορούν τη φύση της ψυχής «και μια επιστολή δεν είναι ο κατάλληλος τόπος για να απαντήσω», του γράφει. «Θα μιλήσω μόνο για την αιτία που βρίσκεται στο σώμα». Με δυο λόγια, ο Καρτέσιος υποστηρίζει ότι οι αισθήσεις που διεγείρει ένα σώμα αφήνουν στον εγκέφαλο αποτυπώματα, τα οποία, με τη σειρά τους, ζωντανεύουν κατά κάποιον τρόπο, όταν συναντήσουμε ένα αντικείμενο που μοιάζει κάπως με το πρώτο. «Έτσι», δίνει ένα παράδειγμα ο Καρτέσιος, «θυμάμαι πως όταν ήμουν μικρός αγαπούσα ένα κορίτσι της ηλικίας μου που είχε έναν μικρό στραβισμό. Από τότε, και για πολύ καιρό στη συνέχεια, βλέποντας πρόσωπα με στραβισμό, έτεινα να τα αγαπήσω αυτά, παρά άλλα, μόνο και μόνο επειδή είχαν αυτό το μειονέκτημα. Αλλά δεν γνώριζα την αιτία. Αργότερα, όταν σκέφτηκα το θέμα και αναγνώρισα το μειονέκτημα, δεν συγκινήθηκα ποτέ ξανά».[5] Συμπέρασμα του Καρτέσιου: ο φρόνιμος άνθρωπος δεν πρέπει να εγκαταλείπει τον εαυτό του στο πάθος του έρωτα, πριν εκτιμήσει την αξία του προσώπου το οποίο του προκαλεί συγκίνηση.

Η φρόνιμη στρατηγική που προκρίνει ο Καρτέσιος στα ερωτικά πράγματα δεν βρίσκεται μακριά από τις κυρίαρχες ιδέες της εποχής, η οποία εγκαθιστά στο προσκήνιο την οικογένεια και τα συμφέροντά της. Στην προοπτική αυτή, η οικογένεια με τις απαιτήσεις της γίνεται ένα από τα ουσιαστικά κριτήρια λειτουργίας της λογικής συμπεριφοράς. Ή, με άλλα λόγια, το ερωτικό ήθος υποτάσσεται στην ηθική της οικογένειας. Ο έρωτας δεν είναι μόνο ηδονές και απολαύσεις· έχει και υποχρεώσεις, έχει και καθήκοντα, τα οποία βρίσκονται στη δικαιοδοσία της οικογένειας. Ο έρωτας, πριν ανοίξει τα φτερά του, πρέπει πρώτα να κάνει μια βόλτα στο συμβολαιογράφο για να υπογράψει το συμβόλαιο του γάμου. «Ο γάμος είναι πράγμα άγιο και ιερό και το σωστό είναι να αρχίζει κανείς απ' αυτόν». Έτσι λέει ο Μολιέρος και συμπληρώνει: «Να κάνεις έρωτα μόνο έχοντας κάνει το συμβόλαιο του γάμου». Ο έρωτας μπορεί να χορέψει, αλλά μόνο στον κύκλο που έχει χαράξει γι' αυτόν η λογική και η ηθική της οικογένειας. Έξω από τον καθαγιασμένο αυτόν κύκλο παραμονεύουν οι κίνδυνοι της διαφθοράς, της διαστροφής και, σύμφωνα με τον Φουκό, της παράνοιας. «Είστε τρελός, σύζυγέ μου, με όλες αυτές τις φαντασίες», λέει η κυρία Ζουρνταίν στον άνδρα της, για να συμπληρώσει λίγο αργότερα: «Τα δικαιώματά μου υπερασπίζομαι και θα έχω όλες τις γυναίκες με το μέρος μου».[6]

Είναι γνωστό ότι η λογική της οικογένειας, όπως και ο ορθολογισμός του Καρτέσιου δεν κυριάρχησαν πλήρως στον 17ο αιώνα. Αντιμετώπισαν πολλές και ισχυρές αντιστάσεις, διαφορετικού τύπου. Μία από αυτές είναι το περίφημο κίνημα των Précieuses, το οποίο ειρωνεύεται ο Μολιέρος στο ομώνυμο έργο του. Κίνημα σοβαρό, του οποίου η ηθική σημασία υπήρξε σημαντική, παρόλο που οι επιπτώσεις του δεν είχαν την αναμενόμενη διάρκεια. Για το κίνημα αυτό, ο έρωτας έχει νόημα μόνο αν διατηρήσει την πλατωνική του ένταση και κυριαρχήσει ως μανία. Στην προοπτική αυτή, οι Précieuses επιχειρούν να αναβιώσουν την τελετουργία του Amour courtois και να εξασφαλίσουν τη συνοχή του έξω από τον κλειστό κύκλο της οικογένειας. Οι προσπάθειες αυτές απέτυχαν,

6. Edward Burne-Jones, «Το τραγούδι του Έρωτα», 1868-77. Λάδι, 114,3x155,9 εκ. The Metropolitan Museum of Art, Νέα Υόρκη.

αφήνοντας όμως γύρω τους ζωηρά ίχνη, που είναι ορατά στη διάθεση, ταυτοχρόνως σοβαρή και περιπαικτική, του έργου των μοραλιστών. Πρόκειται για μια παράξενη ομάδα συγγραφέων που είναι δύσκολο να χαρακτηριστεί στο σύνολό της. Υπάρχουν, ωστόσο, κοινά σημεία μεταξύ τους από τα οποία το σαφέστερο είναι το ύφος τους. Οι μοραλιστές, πράγματι, αρνούνται τις μεγάλες μεθοδικές πραγματείες κυρίως γιατί τις βρίσκουν σοβαροφανείς και ανιαρές. Προτιμούν το ύφος του Montaigne, ο οποίος αναγνώρισε από τους πρώτους το μειονέκτημα της ευθείας μεθόδου και επιχείρησε να την παρακάμψει «πηδώντας από θέμα σε θέμα». Θέλουν τις ιδέες να μη βρίσκονται σε ανακολουθία «αλλά να συνδέονται με απόσταση και να κοιτούν η μία την άλλη πλαγίως».[7] Δεν είναι δύσκολο να αναγνωρίσει κανείς στα προηγούμενα τη μετωπική αμφισβήτηση της καρτεσιανής φιλοσοφίας, η οποία θεμελιώνεται στην τάξη των λόγων. Το αντικείμενο των μοραλιστών είναι η ανθρώπινη συμπεριφορά και η περιγραφή της, η οποία είναι ταυτοχρόνως και η ανάλυσή της. Ένα από τα θέματα που τους απασχολεί ιδιαίτερα είναι το περίφημο «εγώ», που ο Καρτέσιος το ήθελε στοχαζόμενο. Σ' αυτό στρέφουν την προσοχή τους και όπως το διαπιστώνει αμέσως ο αναγνώστης οι περιγραφές τους βρίσκονται σε τελείως άλλο κλίμα από εκείνο των καρτεσιανών Στοχασμών.

> Τι είναι το εγώ; Ένας άνθρωπος στέκεται στο παράθυρο για να δει τους περαστικούς. Αν περάσω από κει, μπορώ να πω ότι στάθηκε εκεί για να δει εμένα; Όχι, γιατί δεν σκέφτεται εμένα ειδικά. Μήπως όμως αυτός που αγαπάει κάποιον λόγω της ομορφιάς του, τον αγαπάει; Όχι: γιατί η ευλογιά που θα σκοτώσει την ομορφιά χωρίς να σκοτώσει τον άνθρωπο, θα κάνει να μην τον αγαπάει πια.
>
> Κι αν με αγαπούν για την κρίση μου, για τη μνήμη μου, με αγαπούν; Εμένα; Όχι, γιατί μπορώ να χάσω αυτές τις ιδιότητες χωρίς να χαθώ ο ίδιος. Πού είναι λοιπόν αυτό το εγώ, αν δεν είναι ούτε στο σώμα ούτε στην ψυχή; Και πώς να αγαπήσεις το σώμα ή την ψυχή, αν όχι γι' αυτές τις ιδιότητες, που δεν συνιστούν καθόλου το εγώ, μια και είναι φθαρτές; Θα αγαπούσαμε άραγε την υπόσταση της ψυχής ενός ανθρώπου, αφηρημένα, όποιες κι αν ήταν οι ιδιότητές της; Δεν γίνεται και θα ήταν άδικο. Δεν αγαπάμε συνεπώς ποτέ κανέναν παρά μόνο ιδιότητες. Ας πάψουμε λοιπόν να ειρωνευόμαστε αυτούς που αναζητούν αξιώματα και θέσεις, γιατί δεν αγαπούμε ποτέ κανέναν παρά μόνο για δάνειες ιδιότητες.[8]

Το παραπάνω κείμενο, που είναι του Πασκάλ, συνδέει αμέσως, δηλαδή χωρίς καμία εξήγηση, το προβληματικό εγώ που είναι ο καθένας από εμάς με την αγάπη, χωρίς να χρειάζεται να διευκρινίσει αν η αγάπη για την οποία γίνεται λόγος είναι έρωτας. Ακόμη, το σώμα και η ψυχή βρίσκονται στο κείμενο, αλλά χωρίς κανένα ιδιαίτερο βάρος, γιατί έχουν χαθεί στη χοάνη του εγώ. Αυτό φαίνεται να κυριαρχεί στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, μόνο που, για να κυριαρχήσει, είναι αναγκασμένο να παρουσιαστεί με δάνειες αρετές. Τι είναι λοιπόν αυτό που αγαπάμε; Δεν είναι ούτε ψυχή, ούτε σώμα, αλλά κάτι προφανώς σημαντικότερο, μια και του δίνουμε όλη μας την αγάπη. Και τι είναι σημαντικότερο από την ψυχή και το σώμα; Το πώς θα εμφανιστούμε, ακριβέστερα, το πώς θα φανούμε στον άλλο, και το πώς αυτός θα φανεί σ' εμάς. Εκεί μοιάζει να εξαντλείται ο έρωτας. Γιατί όπως το έλεγε ο πιο διάσημος ίσως, σίγουρα όμως ο πιο σκληρός από τους μοραλιστές, ο Λαροσφουκό, «Στον έρωτα συμβαίνει ό,τι και με τα φαντάσματα: όλοι μιλούν γι' αυτά, αλλά λίγοι τα έχουν δει».[9] Ή ακόμη, «Ο έρωτας δανείζει το όνομά του σε άπειρο αριθμό συναναστροφών που του αποδίδονται και στις οποίες συχνά δεν κατέχει μεγαλύτερη θέση από αυτήν που έχει ο Δόγης σε όσα συμβαίνουν στη Βενετία».[10]

7. Από την όπερα *Τριστάνος και Ιζόλδη*, Glyndebourne Festival, 2003.

Με τα Αποφθέγματα του Λαροσφουκό θα συμβεί κάτι με το οποίο θα αναμετρηθούν στη συνέχεια όλοι όσοι θα ασχοληθούν με την ανθρώπινη συμπεριφορά. Πράγματι, ο δαιμόνιος αυτός κοσμικός, που ήταν δούκας και ανήκε σε μια από τις μεγαλύτερες οικογένειες της χώρας του, με τον πολυτάραχο βίο και τις αμέτρητες ερωτικές κατακτήσεις, αυτός που πήρε μέρος σχεδόν σε όλες τις συνωμοσίες της εποχής του, όταν συμπύκνωσε την εμπειρία που κέρδισε από τη συναναστροφή του με τον κόσμο, αποφάσισε ότι το μοναδικό κίνητρο της ανθρώπινης πράξης είναι η αγάπη εαυτού, l'amour propre. Ό,τι και να κά-

νουμε, όπως και να συμπεριφερθούμε, όποιος κι αν είναι ο σκοπός μας, μοναδικό μας μέλημα είναι ο εαυτός μας, μοναδικός μας στόχος είμαστε εμείς οι ίδιοι. Αυτό θα μπορούσε κανείς να το ονομάσει εγωισμό. Θα έκανε λάθος, όμως, μια και πρόκειται για έρωτα και μάλιστα στην πιο ακραία και την πιο σφοδρή του εκδήλωση. Γιατί, όπως θα το γράψει ο Λαροσφουκό, «δεν υπάρχει πάθος στο οποίο η αγάπη εαυτού να βασιλεύει περισσότερο από τον έρωτα».[11]

Αλλά τα πράγματα δεν σταματούν εδώ. Υπάρχει συνέχεια. Ακόμη πιο σκληρή, ακόμη πιο ανησυχητική, ακόμη πιο επικίνδυνη. Ο Λαροσφουκό γνωρίζει πολύ καλά ότι εάν έχει δίκιο, αν πραγματικά η αγάπη εαυτού βρίσκεται στη ρίζα της ανθρώπινης συμπεριφοράς, τότε τα προβλήματα έχουν λυθεί. Γνωρίζουμε τι μας κινητοποιεί, τι είναι αυτό που μας κάνει να ζούμε και μας συντηρεί στην ύπαρξη. Μπορεί να διαφωνούμε, μπορεί να το βρίσκουμε αποτρόπαιο, μπορεί να το αρνηθούμε στο όνομα της ηθικής, όλα αυτά δεν έχουν καμία σημασία μπροστά στο ίδιο το γεγονός: γνωρίζουμε επιτέλους τι συμβαίνει. Ακόμη και το προαιώνιο μυστήριο του έρωτα έχει λυθεί, μια και τώρα πια ξέρουμε ότι ο έρωτας δεν είναι άλλο πράγμα από την αγάπη εαυτού, l'amour propre. Η λογική μας τελικά θριάμβευσε, δείχνοντάς μας, είναι αλήθεια, τη λάσπη στην οποία ζούμε και από την οποία δεν μπορούμε να ξεφύγουμε. Ξέρουμε όμως ότι πρόκειται για λάσπη και ξέρουμε ότι αυτή είναι η μοίρα μας. Ο άνθρωπος είναι το λογικό αυτό ζώο που γνωρίζει τον αναγκαίο παραλογισμό στον οποίο είναι καταδικασμένος να ζει.

Αν αυτό είχε ισχυρισθεί ο Λαροσφουκό, θα είχε βρει την αρχή και το τέλος, θα τα είχε κλείσει σε ένα σύστημα και θα ήταν φιλόσοφος. Το περιεχόμενο θα είχε αλλάξει, η μορφή, ωστόσο, θα έμενε η ίδια. Ίσως, όμως, ο Λαροσφουκό μας λέει άλλο πράγμα: ο κίνδυνος δεν εντοπίζεται στο γεγονός ότι στο θεμέλιο της ανθρώπινης συμπεριφοράς βρίσκεται η αγάπη εαυτού. Αλλά στο απείρως πιο ανησυχητικό γεγονός ότι η αγάπη εαυτού μάς παραπλανά, είναι η τελευταία παγίδα που στήσαμε στο εγώ ή που το εγώ μας έστησε: Γιατί πώς συμβαίνει να μη βρίσκω την ευτυχία στο αντικείμενο του έρωτά μου, τώρα που το γνωρίζω και με γνωρίζει, τώρα που ξέρω ότι το θέλω και ξέρω ότι με θέλει; Τι είναι αυτό το εγώ που αγαπά το εγώ που είμαι; Και τι σημαίνει αγαπώ; Και ο τροχός μπορεί να συνεχίσει τον κύκλο του, μια και δεν σταμάτησε ποτέ να γυρίζει.

Δεν θα ήταν παράλογο να ισχυριστεί κανείς ότι ο Καντ προσπάθησε να απονευρώσει την ταραχή που ξέσπασε με το εύρημα του Λαροσφουκό. Το πρώτο πράγμα που έκανε ήταν να αρνηθεί τη θεωρία των παθών στο σύνολό της ως μέθοδο για την εξήγηση του έρωτα. Ο έρωτας είναι πάθος, αλλά δεν εξηγείται από τη θεωρία των παθών. Ο μόνος συγκροτημένος λόγος στον οποίο ο έρωτας μπορεί να βρει την εξήγηση που του αρμόζει είναι η ηθική υπό τη μορφή του πρακτικού λόγου. Το στοίχημα του Καντ είναι δύσκολο, γιατί ο έρωτας αντιστέκεται στην ένταξή του στην ηθική και μάλιστα σε μια ηθική η οποία θέτει ότι οι μόνες πράξεις που έχουν αξία είναι αυτές που γίνονται από καθήκον. Πώς είναι δυνατόν να αγαπήσει κανείς από καθήκον; Ο Καντ είναι αναγκασμένος να αναγνωρίσει ότι η αγάπη ή ο έρωτας από καθήκον δεν έχει κανένα νόημα. Κι όμως αυτήν την αγάπη επιτάσσει η Γραφή: «αγαπήσεις τον πλησίον σου ως σεαυτόν». Πρέπει να αποκτήσει νόημα αυτό που μοιάζει να μην έχει κανένα: δεν μπορεί η Γραφή να διδάσκει ανοησίες. Η λύση που επινόησε ο Καντ επιστρατεύει την πρωτότυπη διάκριση ανάμεσα στην πρακτική αγάπη και την παθολογική αγάπη. Η πρώτη – και μόνο αυτήν μπορεί να διδάσκει η Γραφή, σύμφωνα με τον Καντ– είναι καρπός του καθήκοντος και συνίσταται στο καλό που κάνω στον άλλο, «ακόμη κι αν μια φυσική και ακατανίκητη απέχθεια αντιστέκεται σ' αυτό». Παθολογική είναι η αγάπη που εξαρτάται από τις αισθήσεις. Για τον Καντ η λέξη «παθολογία» σημαίνει ακριβώς αυτό που εξαρτάται από τις αισθήσεις. Κατά συνέπεια, το δεύτερο μέρος της διάκρισης, η παθολογική αγάπη, είναι μόνο ταυτολογία. Όταν όμως, κάποια χρόνια αργότερα, η λέξη παθολογία θα αρχίσει να σημαίνει αυτό που σημαίνει και σήμερα, ένας νεαρός γιατρός στη Βιέννη θα ανησυχήσει πολύ γι' αυτήν την «παθολογική αγάπη» και θα αφιερώσει τη ζωή του στην προσπάθεια να την καταλάβει. Αλλά αυτό είναι μια άλλη ιστορία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

[1] S. Freud, *Gesammelte Werke*, τ. XIII, σ. 122.
[2] B. Pascal, *Œuvres Complètes*, εκδ. Chevalier, Pléiade, Gallimard, 1980, σ. 1113.
[3] Descartes, *Correspondance avec Elisabeth*, σειρά GF, Flammarion, σ. 77.
[4] Descartes, *Les passions de l'âme*, σειρά GF, άρθρο 79, σ. 147.
[5] Επιστολή στον Chanut, 6 Ιουνίου 1647, Descartes, *Œuvres*, Pléiade, σ. 1277.
[6] Michel Foucault, *Histoire de la folie à l'âge classique*, Gallimard, 1972, σ.104-106.
[7] *Moralistes du XVIIème siècle*, σειρά Bouquins, Robert Laffont, σ. III.
[8] Pascal, *ό.π.*, σ. 1165.
[9] La Rochefoucault, *Œuvres Complètes*, Pléiade, Gallimard, σ. 382.
[10] *Στο ίδιο*, σ. 382.
[11] *Στο ίδιο*, σ. 438.

Brief Remarks on Eros in Modernity

Gerasimos Vokos

Beginning with a brief consideration on Freud and a more extensive on Plato, we attempt to place eros in the perspective of the distinct existence and union of body and soul. In the seventeenth century this method led to the examination of Cartesius' notions, especially those concerning the passions of soul. In the same era a number of thinkers, known as Moralists, were actively engaged with the identification of the various forms of eros, particularly those related with the ego. Crucial on this matter is La Rochefoucauld's work that will be presented in brief, while additional reference will be made to Kant's ideas who, in the framework of his ethics, argued that eros is a problem in itself, which must be dealt with at all costs.